

מונחים שאולים מן האסלאם בתפסיר רב סעדיה גאון למקרא ירון סרי

מאז גלה עם ישראל מארצו לבבל חדלה שפתו להיות השפה העברית. כבר בסוף תקופת המקרא הפכה שפת הכובשים להיות הלשון המדוברת - ארמית. עדויות לכך ניתן למצוא בכמה מקומות במקרא:

א. במלכים ב (יח כו), וישעיה (לח יא), נאמר: "דבר-נא אל עבדיך ארמית כי שמעים אנחנו".

ב. פסוק בירמיהו (י יא) שכולו בארמית: "כדנה תאמרן להום אלהיא די-שמיא וארקא לא עבדו יאבדו מארעא ומן-תחות שמיא אלה"

ג. חצי פסוק באיוב לו ב גם הוא בארמית: "כתר-לי זעיר ואחוך".

ד. פרקים שלמים שנכתבו בארמית: דניאל ב-ז ועזרא ד-ז.

עם הכיבוש הערבי לפני יותר מאלף ושלוש מאות שנה הפכה הערבית להיות השפה המדוברת הנפוצה בכל המרחב השמי. כך למעשה הלכו ונשתכחו עוד שפות שמיות מלבד העברית, כגון הארמית על כל להגיה. על הרקע הזה נולד תרגומו של רס"ג למקרא - ה'תפסיר', ופירושו הארוך למקרא - 'תפסיר אלתפאסיר'. אותה התקופה נחשבת ל'תור הזהב' של הלשון הערבית ותרבותה ולא ייפלא שגם היהודים הושפעו ממנה מאוד. רס"ג כתב את ספר הפילוסופיה הראשון בעם ישראל 'אלמכ'תאר פי אלאמאנאת ואלאעתקאדאת' [=הנבחר באמונות ודעות] בלשון הערבית באותה התקופה; גם ספרי הדקדוק העברי הראשונים החלו להכתב בתקופה זו - אף הם בלשון הערבית וכן שאר ספרי המדעים.

יש לציין כי אוצר המילים של הלשון הערבית הוא עצום ואף עולה על זה של העברית עשרת מונים. יש לכך נימוק הסטורי שכן בעוד העברית התנוונה ונשכחה וכמעט שעברה מן העולם, אחותה השפה הערבית מעולם לא חדלה להיות מדוברת ולכן אוצר המילים שלה הלך ותפח עם השנים. יש להדגיש ולומר שאין הדבר גורע כהוא זה מחשיבותה של הלשון העברית, מפני שכבר שמעתי רבים המסרבים לקבל עובדה זו. אוכל להביא דוגמא ובאמצעותה להמחיש את הדברים. כשרצו חז"ל להתהדר באוצר המילים המגוון של הלשון העברית ואת עליונותה על שפות אחרות אמרו: ¹ "ששה² שמות יש לארי אלו הן: ארי כפיר לביא ליש שחל שחץ", אלא שבערבית קיימים מעל 150 שמות לאריה, כגון: אַסַד, חַיָדָר, אַסַמָה, לַיִת, לַבְּוּה, שְבֵל, צ'רְע'אם, עַנְבַס ועוד רבים אחרים.³

ההשפעה העצומה של הלשון הערבית ותרבות האסלאם חדרה גם לחיבוריהם של חכמי היהודים. על התופעה הזו כבר עמד פרופ' יהודה רצהבי בספרו 'אוצר הלשון הערבית בתפסיר רב סעדיה גאון'.⁴ בספר זה ניתח רצהבי את כל התופעות הלשוניות המאפיינות את תרגום רס"ג למקרא ולמעשה הוא מהווה מילון שבו כונסו כל המילים ערביות שחידש הגאון או כאלה שהיו קיימות אך ניתנה להן משמעות חדשה. פרק חשוב בספרו מוקדש למונחי דת יהודיים.⁵ אני אתמקד במאמר זה רק באותם מונחים שהם למעשה שאולים מן האסלאם ועברו תהליך של הסבה או מעין "גיור" לצרכיו של רס"ג בבואו לתרגם את המקרא לערבית. אגב, תהליך דומה לא פסח גם על פרשני מקרא קראיים בני זמנו, כגון יפת בן עלי, אף שאין להביא מהם ראיה.

¹ סנהדרין צה ע"א.

² ויש שגרסו 'שבעה שמות' וכללו גם את 'גור אריה'.

³ ניתן למצוא אפילו מילון לשמות האריה, ראה הזאע אבן עיד אלשמרי, מעג'ם אסמאא אלאסד, אלריאץ' 1989.

⁴ י' רצהבי, אוצר הלשון הערבית בתפסיר רב סעדיה גאון, רמת גן תשמ"ו.

⁵ שם, עמ' 32-34.

יודע אני כי כיום קשה להבין עד כמה הייתה גדולה השפעת התרבות הערבית והמסלמית והדברים כמעט בלתי נתפשים, אך בזמנם לא נחשב הדבר לגנאי - נהפוך הוא. לצורך המחשת הדברים אביא כאן סיפור מעשה שהיה: בשיחה שגלגלתי עם תלמיד חכמים מבני עדתנו המתעמק אף הוא בכתבי קדמונינו עלה עניין השפעת האסלאם על תלמידי חכמים ומלומדים יהודים. לפתע נזכר בן שיחי במונח אסלאמי בעייתי שהטרידו שכן לדבריו לא יכירנו מקומו בפירושו של רבנו זכריה הרופא למשנה עליו הוא שוקד: 'אֵית אלנור'. השיבותי לו כי מדובר בפסוק קראני שעל שמו קרוי כל הפרק - 'סורת אלנור', ועניינו: ה' הוא האור של השמים ושל הארץ ואורו נמשל לנר בגומחה שבקיר הנתון בתוך זכוכית המבהיקה כאילו הייתה כוכב נוצץ. הנר דולק בשמן זית זך שמחמת זכותו יכול לדלוק אפילו מבלי שתגע בו האש.⁶ פסוק זה מסמל למעשה את השפע האלוהי שכן ה' הוא זה הנותן ומשפיע לכל העולם והוא אינו חסר לעולם. מששמע זאת בן שיחי נד בראשו ואמר שזהו עניין בעייתי מבחינתו שכן מורו ורבו לא יקבל זאת. השבתי לו שכפי הנראה היו רבותינו הקדמונים נאורים יותר מרבו ומורו.

יתירה מזאת, פעם אף זכיתי לקיתונות של רותחין על כך שטענתי שיש ביכולתי להוכיח מנין לקח הרמב"ם את הרפואות המצויות בחיבורו 'ביאור שמות הרפואות' (בהקדמתו שם הוא עצמו מונה את שמות הרופאים שמהם ציטט). שמעתי יהודי הנראה חרדי מצקצק וממלמל: "ה' ירחם, יהודי עם כפה! להגיד שהרמב"ם העתיק מערבים את הרפואות שכתב ברוח קדשו...".

אף מרי יוסף, רבנו הנערץ, כאבותיו נחשף לתרבות הערבית, אך ידע לברור את שנזקק לו לצרכיו. על מנת להיטיב להכיר את תורתם של רס"ג והרמב"ם ושל רבים מחכמי תימן הקדמונים הוא למד את השפה הערבית על בריה בכוחות עצמו כך שעלה

⁶ קראו. סורת אלנור. פסוק 35.

בידו לקרוא חומר ערבי בשפת המקור, הוא התמצא בספרות הדתית המסלמית ואף החזיק בספרייתו כמה ספרים וכתבי יד בתחום הזה. הוא נהג לספר שבקיאותו בקראן כמעט שקפדה את חייו שכן נאסר על מי שאיננו מסלמי לקרוא בקראן. עד היום ניתן למצוא בעמוד הראשון של ספרי קראן רבים את האזהרה: 'לא ימסה אלא אלמטהרון' [=אסור לגעת בו אלא הטהורים]. זכורני כאשר הייתי בתחילת דרכי בלימוד השפה הערבית ותרתי אחר ספר ערבי מנוקד שיהא קל ללמוד בו, התיר לי מרי יוסף להחזיק בביתי את התרגום הנוצרי של התנ"ך לערבית ("אלכתאב אלמקדס") הכולל גם את הברית החדשה ("אלעהד אלג'דיד").

להלן יובאו מספר מצומצם של מושגים השאולים מעולם האסלאם שנזכרו בתרגומו של הגאון או בפירושו למקרא:

איה (צורת הריבוי: איאת) - משמעותה אות, מופת או נס, וכן תרגם רס"ג כל אות שבמקרא, כגון: "ונתן אליך אות או מופת" (דברים יג ב) - 'פאעטאך איה או ברהאנא'. באסלאם קרוי פסוק מן הקראן - איה וכך גם נהג רס"ג בכנותו את פסוקי המקרא בשם זה: 'יתנאזע הד'ה אלאיה אמור שתי' [=למדים מפסוק זה כמה עניינים].⁷

חג' - מצוות העליה לרגל קרויה באסלאם חג'. וכן תרגם רס"ג כל חג שבמקרא: "וחג שבעת תעשה לך... וחג האסיף תקופת השנה" (שמות לד כב) - 'וחג' אלסאביע תצנעה לך... וחג' אלג'מע פי נהאיה אלסנה'.⁸

אלרסול - על פי רוב כך הוא כינויו של נביא האסלאם אלא שאצל היהודים כך כונה משה רבנו. כך למשל רס"ג בהקדמתו לתהלים: 'אן טאעתה תבארך ותעאלי

⁷ פירוש רס"ג למשלי כז א. דוגמאות נוספות ראה אצל רצהבי, עמ' 43.

⁸ השווה רצהבי, עמ' 53.

ממת'לה באלמא כקול אלרסול יערף כמטר לקחי' [=שמשמעתו יתברך ויתעלה משולה למים כמאמר השליח יערף כמטר לקחי']. הכינוי שליח ביחס למשה רבנו מקורו בשיר השירים רבה (א יד).⁹

פקה - הוראתה הבסיסית של המילה היא ההלכה המסלמית. רס"ג השתמש בה בפירושו למשלי בהוראת תורה שבעל פה: פעם אחת נתכוון למשנה, ופעם - לתלמוד. בפירושו למשלי (י יח): 'ממא הו משרוח פי אלפקה' [=כפי שמבואר בתלמוד] ומן ההקשר ניתן ללמוד שהמדובר דווקא בתלמוד שכן דברי הגאון מתייחסים לנאמר בגמרא, שבועות מ א. ובפירושו למשלי כב ו: 'ואלי כ'מס עשרה פי אלפקה' [=עד חמש עשרה למשנה] נתכוון דווקא למשנה שכן מדובר במסכת אבות, סוף פרק ה (ליתר דיוק, ברייתא שהוכנסה למשנה שם).¹⁰

עיד אלאצ'חא - הוא חג הקרבן הידוע - אחד משני החגים של המסלמים - אשר נחוג בסיום טקסי החג' במכה. רס"ג תרגם את הפסוק "ליום הפסא יבא ביתו" (משלי ז כ) - 'פליס יג'י אלי יום אלאצ'חא] וכן "בפסא ליום חגנו" (תהלים פא ד) - 'עלי צ'חיה פי איאם חג' קומה' שהרי מדובר בימי חג שבהם מקריבים את קרבן החג (רס"ג פירש את פסא מלשון שחיטה שכן "ושחט" תרגומו: 'ויכוס' וכן "זבח" - 'נכסתא').¹¹

קבלה - כך קרוי כיוון התפילה של המוסלמים דהיינו הכיוון למכה; ירושלים קרויה באסלאם: 'אולי אלקבלתין ות'אלת' אלהרמין' [הראשונה שבין שני כיווני התפילה של המוסלמים והשלישית [בחשיבותה] לאחר שני המקומות הקדושים [=מכה ומדינה], שכן כידוע כיוון התפילה הראשון שאליו התפללו המוסלמים היה

⁹ שם, עמ' 71.

¹⁰ שם, עמ' 110.

ירושלים ולאחר שנואש נביאם מחיזוריו אחרי היהודים החליט לשנותו והורה למאמיניו להתפלל למכה. רס"ג הסב את הביטוי קבלה לירושלים כפי שהיה בתחילה וכך למשל תרגם את "והשתחוּו להר קדשו" (תהלים צט ט) - 'ואסג'דוא אלי קבלה קדסה', וכן "ויסב חזקיהו פניו אל הקיר" (ישעיה לח ב) - 'פאדאר חזקיה וג'הה אלי אלקבלה' רצהבי מסביר שהגאון עשה כן בעקבות תרגום יונתן על אתר: 'לכותל בית מקדשא'.¹²

קראן - פירושו מקרא. כידוע הספר המקודש למסלמים הוא הקראן ומשום כך נהג גם רס"ג להשתמש בשם זה בהשאלה למקרא היהודי. בפירושו לפסוק: "חנוך לנער על פי דרכו" (משלי כב ו) נאמר: 'מן כ'מס סנין אלי עשר סנין יראן' פי אלקראן' [=מחמש שנים עד עשר שנים מרגילים אותו במקרא] והרי ברור לכל שאין כוונת הגאון שילדי ישראל יתחנכו על ברכי האסלאם. אגב, אחד החיבורים של רס"ג היה 'שרח אלסבעין לפט'ה מן מפרדאת אלקראן' [=פירוש שבעים לשונות בודדים]¹³ שבמקרא].¹⁴ אצל ר' שלם שבזי בשירו "אהבת יום שבת" מהווה הקראן שם נרדף לתורה: 'ואלאסבאט פי רנה תכ'ץ אלקראני' [=והשבטים ברנה בוחרים בתורה].

ממתעה - מקורה במילה מתְעָה שפירושה הוא הנאה, תענוג. מדובר בנישואין לזמן קצוב המקובלים באסלאם השיעי בלבד. נישואין אלו נעשו על מנת לאפשר בעילה בהיתר כביכול ולכך כיוון רס"ג בתרגמו את המונח קדשה: "איה הקדשה... לא היתה בזה קדשה" (בראשית לח כא-כב) - 'אין אלממתעה... ליס ההנא ממתעה' וכן

¹¹ שם, עמ' 94.

¹² שם, עמ' 112.

¹³ רוצה לומר, מילים נדירות, יחידאיות שנזכרו פעם אחת במקרא בלבד.

¹⁴ רצהבי, עמ' 113.

"ולא תהיה קדשה מבנות ישראל" (דברים כג יח) - 'ולא תכון מן בנות אסראיל ממתעה'.¹⁵

מסיח - פירושה: המשיח, אלא שבאסלאם יוחדה למחולל הנצרות. רס"ג השתמש בה לתרגום המילה משיח: "והבט פני משיחך" (תהלים פד י) - 'ואנט'ר... ואלי וג'ה מסיחך'.¹⁶

בקרה צפרא - הגאון תרגם את "פרה אדומה" (במדבר יט ב) - בקרה צפרא שלא כמקובל שכן פירושה המילולי: פרה צהובה! אולם הביטוי הזה ידוע מן הקראן, סורת אלבקרה, פסוק 69: 'בקרה צפראא פאקע לונהא' [=פרה "צהובה" שצבעה עז] ובצדק העיר הגר"י קאפח:¹⁷

צהוב חום כעין חלמון ביצה כהה שהוא הצבע והגון הטבעי של ררוב הפרות, והצווי הוא שתהא כולה מגון אחד ללא תערובת. אבל אדומה ממש כדם הרי זה דבר שאינו במציאות ואם ימצא אינו אלא פלא עצום ולא יתכן שיצטוו על דבר שאינו טבעי. וכן תרגם באיוב (טז טז) חמרמרו "אצפר" שזה מראה הפנים כשמאדימים מרוב ככי, גון זה המוגדר בעברית "אדום" הרי בערבית אינו בכלל "אחמר" אלא בכלל "אצפר". ותועי לבב לא ידעו זאת, ולעזו שרבנו הושפע מזרים.¹⁸

¹⁵ שם, עמ' 124.

¹⁶ שם, עמ' 125.

¹⁷ י' קאפח, פירושי רב סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' קנו, הערה 1.

¹⁸ כפי הנראה נתכוון לי' בלאו, "בין ערבית-יהודית לקוראן", תרביץ מ (תשל"א), עמ' 514-512.

ת'ם כלם אללה מוסי תכלימא - את הפסוק הנפוץ ביותר בתורה "וידבר ה' אל משה לאמר" תרגם רס"ג באופן קבוע: 'וכלם אללה מוסי תכלימא'. יצוין כך המשפט הזה בדיוק ככתבו וכלשונו הובא בקראן, סורת אלנסאא, פסוק 164.

כיוון שהזכרנו כמה מושגים הלקוחים מעולם האסלאם שהשתמש בהם רב סעדיה גאון בפירושו למקרא, נציין כי הללו חלחלו וחדרו גם לרובד העממי של יהודי תימן - דוגמא אחת לכך תובא להלן:

יא סין - הביטוי 'יא סין עֵלִיד' השגור בפי נשים בדרך כלל מקורו אף הוא בקראן. בתחילת כמה מפרקי הקראן הובאו כמה צירופי אותיות שפשרן אינו ידוע לאיש, אך הן נחשבות לקדושות עד היום הזה; יש מהן שאפילו משמשות לשמות פרטיים, כגון, טא הא, יא סין ועוד. זהו המקור לביטוי הנ"ל שכן בשל הקדושה שמייחסים המסלמים לצירוף האותיות 'יא' ו'סין' [=יו"ד וסמ"ך] נהגו להשתמש בו כעין סגולה או שמירה, לאמר: 'יא סין ישמרך מכל רע'.

יהי רצון שיצילנו ה' מכל צר ואויב הקם עלינו, ושלא נצטרך לשום סגולה או שמירה מלבד השגחת המקום ברוך הוא, ויתקיים בנו מאמר רבותינו זכרם לברכה: "בניסן נגאלו ובניסן עתידים להיגאל".